

Dagliglivets kulturminner

Ola H Fjeldheim

Kulturminneåret 2009 handler om dagliglivets kulturminner. Valget av dette emnet faller naturlig inn i en utvikling som startet med topografenes beskrivelser av «Kiempe-Høie» på 1700-tallet¹. Kulturminnefondet er et ledd i storsamfunnets strategi for å ivareta kulturminner, og har nå eksistert i fem år. Dette gir en god anledning til å ta en titt på hvilken funksjon fondet har i arbeidet med å ta vare på kulturminner. Ikke minst gir sammenfallet av jubileum og kulturminneår en anledning til å se på mulighetene fremover.

Utviklingen i kulturminnevernet

Stiftelsen av Fortidsminneforeningen i 1844 regnes som starten på det organiserte kulturminnevernet i Norge. I årene fram til riksantikvarembetet ble opprettet i 1912 var det foreningen som sto for drivkraften i arbeidet med å sikre Norges fortidsminner. Fra starten av handlet det om bevaring av middelalderbygninger, hovedsakelig kirker, og om arkeologi. I 1905, året etter utgravingen av Osebergskipet, kom loven om fredning av arkeologiske

Våningshuset på Tunnerud i Fet kommune. Trolig Norges mest komplette anlegg i sveitserstil, med låve hovedhus, stabbur og portnerboliger og gjerder i samme stil. Anlegget har ingen formell eller juridisk beskyttelse mot endring eller riving.
Foto: Ola H Fjeldheim

*Aust-Nor i Kongsvinger kommune. Svalgangsbygning istandsatt med midler fra Kulturminnefondet, tilsagn gitt våren 2006. Foto fra før istandsettingen.
Foto: Ola H Fjeldheim, Hedmarksmuseet, Domkirkeodden*

kulturminner². Denne etablerte for alvor et skille innen forvaltningen av kulturminner i Norge, mellom arkeologi og bygningsvern. De regionale museene fikk ansvaret for arkeologien, mens Fortidsminneforeningen og senere Riksantikvaren tok seg av bygningsvernet. Loven av 1905 vernet også byggverk fra middelalderen, men kun dersom de ikke var eid og bebodd av private. Det varte fram til 1920 før vi fikk en egen bygningsfredningslov.

Loven fra 1920 ga anledning til å fredre bygninger som var 100 år eller eldre. Bygningene måtte inneha «særlig kunstnerisk og historisk verdi» for å kunne fredes. Det ble sendt ut forespørsler rundt i landet om hvilke bygninger som burde fredes. Ut fra dette ble det laget lister, som så ble publisert i Fortidsminneforeningens årbok. Beslutningen om fredning ble tatt av en «antikvarisk bygningsnemnd», som besto av 5 personer. Frem til 1940 var det Riksantikvar Harry Fett, arkitektene Magnus Poulsson og Georg Eliassen, og stortingsmennene Johan Mellbye og Hroar Olsen³ som utgjorde nemnden. Fett og

Poulsson var også medlemmer av den private venneforeningen, selskapet «Den Grønne Bænk». Her var også Carl Wille Schnitler⁴ med, og etter hvert Carl Berner, Arnstein Arneberg⁵ og Olaf Nordhagen. De som arbeidet med fredningene kom stort sett fra samme miljøet i Oslo. I denne perioden lå hovedtyngden av det som ble fredet på to områder. Det ene var embetsmannskulturen, slik den ble skildret i «Slekten av 1814» og slik den ble dyrket av Lysakerkretsen⁶. Det andre var storgårder i dalførene, med tyngdepunkt i Gudbrandsdalen, Telemark og Østerdalen. I dag kan vi se disse fredningene som en av brikkene i puslespillet hvor motivet var en nasjonal identitet. De tidlige fredningene hadde en hovedtyngde på enkeltbygninger. Helheten var mindre viktig, det var de gode eksemplene som skulle tas vare på. På gårdene var det oftest våningshuset som ble fredet, mens få av uthusene ble tatt med⁷. Uttrykket «kulturmiljø» var ennå ikke oppfunnet.

Utover på 1960-tallet dreide oppmerksomheten over

mot bevaring av hele miljøer, først og fremst i byene. I Bergen tok Fortidsminneforeningens avdeling på seg å registrere «antikvarisk verdifull bebyggelse⁸» i byen. I registreringene som ble startet opp i 1964, ble bygningene plassert inn i fire kategorier, avhengig av grad av verneverdi både på selve bygningen og på bygningsmiljøet. De nye tankene påvirket etter hvert også lovverket. I Kulturminneloven som kom i 1978, var 100-årsgrensen fjernet og det ble mulig å frede hele bygningsmiljøer.

1970-tallet medførte en endring i synet på hva et kulturminne er. Fra å handle om bonde- og embetsmannskultur dreide interessen mot kulturminner fra andre samfunnslag. Husmannsplasser, arbeiderboliger og industrianlegg ble for første gang vurdert som verneverdige. På flere måter nærmet kulturminnevernet seg folk flest, både gjennom typen objekter som ble vurdert som verdifulle, og gjennom at stadig yngre objekter ble ansett som verdifulle. Dette er en utvikling som har fortsatt. Dagens definisjon av kulturminner kom ved lovendringen i 1992, og gir en vid definisjon av hva som er et kulturminne:

«Alle spor av menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø»⁹.

Etter dette vil enhver bygning være et kulturminne. Skillelinjen går nå mellom hva som anses som et *verdifullt* kulturminne og ikke. Det er også slik at synet på hva som er verdifullt endres, det vi anser som verdiløst i dag kan være verdifullt i morgen. Det finnes mange begreper som skal beskrive at noe bør tas vare på. *Verneverdig* og *bevaringsverdig* er to av de som brukes mest. Begge indikerer at noen vurderer dem som verdifulle, uten at de nødvendigvis har noe formelt eller juridisk vern.

Lovens vide definisjon gir også rom for vide tolkninger og dertil påfølgende diskusjoner. Lanseringen av Mosselukta som kulturminne markerer et av de foreløpige ytterpunktene i denne prosessen.

Forvaltningen

Kulturminnene berøres i dag hovedsakelig av to lover, Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven. I disse lovene ligger mulighetene for de to typene av formelt og juridisk vern som finnes. Kulturminneloven gir mulighet for å frede, mens Plan- og bygningsloven gir mulighet for regulering til spesialområde bevaring.

Dersom kulturminnet anses å ha nasjonal betydning, blir det fredet. Dette gjelder for alle kulturminner eldre enn 1536, alle bygninger eldre enn 1650, alle

samiske kulturminner eldre enn 100 år, og en rekke båter, bygninger og anlegg som er fredet etter vedtak¹⁰. En fredning får følger for hvordan en bygning eller eiendom kan forvaltes. Kulturminneloven gir anledning til å innskrenke eierens makt over bygningen, som overføres til forvaltningsapparatet hos fylkeskommunene og hos Riksantikvaren¹¹. Loven og de tilknyttede bestemmelsene er styrende for hva som tillates av endringer ved den fredete bygningen eller anlegget. Riksantikvar og

Hovedbygningen på Fossum i Enebakk kommune, under istandsetting høsten -08. Huset har flere lett lesbare utviklingstrinn, som tas vare på i istandsettingen. Prosjektet ble støttet av Kulturminnefondet i våren 2008. Foto: Ola H Fjeldheim

Stabburet på Skrivergården Hovin i Ullensaker kommune. Våningshuset på gården ble fredet i 1923, og blir satt i stand som en av de første i Riksantikvarens tilstandsprosjekt. Låven og stabburet er vesentlige for hovedbygningens kontekst, men er uten formelt vern. Kulturminnefondet bevilget midler til istandsetting høsten 2008. Foto før arbeidet er påbegynt. Foto: Ola H Fjeldheim, Ullensaker kommune

Egeninnsats i istandsettingsarbeidet skaper engasjement. Her repareres vinduene på Onsrud østre, Ullensaker kommune, som fikk støtte fra Kulturminnefondet i 2007.

Foto: Ola H Fjeldheim

fylkeskommuner arbeider i liten grad på detaljnivå med kulturminner som ikke er fredet. På begge disse forvaltningsnivåene skapes det planer og enkelte punktvis satsinger, men hovedfokuset ligger på det som er fredet.

Kulturminner som «bare» har lokal verdi, fredes ikke. Her har eieren samme råderett over bygningen som ordinære bygninger. Eventuelle innskrenkninger eller pålegg må gjøres av kommunen, og da etter Plan- og bygningsloven¹². Denne loven håndheves av kommunene. En eventuell regulering til bevaring kan innebære et like strengt vern av bygningers eksteriør som en fredning. Loven inneholder også virkemidler for å styre hva som kan tillates av endringer på en bygning, og også en mulighet, om enn svak, til å presse huseiere til å holde bygningen i stand. I praksis er det få kommuner som velger å bruke pressmidlene her med full tyngde. Svært få av kommunene har den kompetansen som skal til for å avgjøre om en bygning bør tas vare på eller ikke. Kommunale kulturminnevernplaner tas fram

for å bøte på dette, men disse inneholder som regel kun en anbefaling om hva som bør vernes. Hvordan husene skal bevares, hvilke endringer som er lite ønskelige og hvilke valg som bør tas ved istandsettinger, er det sjelden bevissthet rundt. Den enkelte byggesaksbehandler har sjelden kompetanse til å skille de gode løsningene fra de dårlige, og har like sjelden noen å ta kontakt med for å spørre seg til råds.

Kommunens viktigste verktøy i dag er planer. Her kan de også få innspill fra fylkeskommunene og i noen tilfeller fra Riksantikvaren. Kommunens planlegging er resultat av politiske prosesser. Dette gjør at resultatene kan være variable sett fra et kulturminnefaglig ståsted. De frivillige organisasjonene og andre pressgrupper som jobber for vern, har som regel liten politisk makt og påvirkningskraft. Spesielt gjelder dette der hvor næringsinteressene står sterkt. At en plan alltid erstattes med en ny gir en stadig mulighet for omkamp, i en prosess hvor tap en gang fører til at kulturminnet forsvinner.

Hvis vi summerer kommunenes virkemidler, muligheter og evne til bevaring, ser vi at sannsynligheten for at viktige kulturminner forsvinner er stor.¹³

Hva har vi?

Norge har i dag ca 5600 bygninger fredet etter lov, litt under halvparten av disse er i privat eie¹⁴. Fortsatt utgjør de bygningene som ble fredet på 1920-tallet en stor del av fredningslisten. At listen langt fra er representativ, har lenge vært en kjent utfordring. Det arbeides for å bøte på dette, men nytilgangen de siste årene preges tungt av fredning av eiendommer knyttet til det offentlige, som jernbanestasjoner, militærleire og fyr.

Hoveddelen av de verdifulle kulturminnene i Norge er ikke fredet. Vi har over 300.000 bygninger eldre enn 1900 som ikke er fredet. Ved siden av dette kommer et antall bygninger fra de siste 110 årene som klart inneholder kvaliteter som tilsier at de burde bevares for ettertiden.

Svært sjeldne bygningstyper befinner seg utenfor fredningslista. Jordhusene på Østlandet er et slikt eksempel. De viser lokale nedslag av en fremmed byggeskikk, og forteller samtidig noe viktig om tiden de er bygget i. Ingen av disse er fredet, vi er altså helt avhengige av bevisste kommuner og villige eiere for at disse skal bestå. Jordbruket gjennomgår nå de største endringene siden hamskiftet på 1800-tallet. På gårdene finner vi et annet viktig bidrag til bygningshistorien, nemlig enhetslavene i reisverk. Disse er bygget med store lokale tilpasninger¹⁵, slik at de konstruktive løsningene er forskjellige avhengig av hvor i landet de er bygget.

Dette er bare noen enkle eksempler på bygninger som representerer et mangfold av kulturminner av stor verdi. Som enkeltelementer er bygningene av lokal betydning, men samlet sett representerer de en stor nasjonal verdi. De fleste av bygningene er uberørt av antikvarer, og representerer historien utenfor forvaltningsapparatet på en bedre måte enn de fredete husene.

Oftest er det også slik at disse bygningene, som opplevs som viktige blant folk, ikke har noen form for formelt vern. Enkelte er riktignok regulert til spesialområde bevaring, med hjemmel i Plan- og bygningsloven¹⁶. Dette er likevel en form for vern som har begrenset effektivitet. Svært få kommuner er rede til å bruke de virkemidlene som finnes for å presse en eventuelt motvillig huseier til bevaring.

Svært mange steder i Norge har bygningsmiljøer hvor eldre hus utgjør hovedpreget. Kjernen i stedets egenart utgjøres av eldre bygningsmiljøer. Disse er historiebærere i nærmiljøet, og av stor betydning for folks bevissthet

om kulturminner. Vi kan gjerne si at de representerer dagliglivets kulturminner.

Rundt omkring i landet står det en rekke eldre bygninger som er forbigått av antikvarene. Ofte kan en høre at eierne ønsker minst mulig snakk om disse, så ikke «Riksantikvaren kommer». Dette henger sammen med et negativt syn på hva en fredning innebærer. At vi stadig «finner» bygninger fra middelalderen er et klart bevis på at oversikten ikke er komplett. En del av bygningene som så langt har «sluppet unna», har kvaliteter som gjør at det er viktig å få dem bevart. Vega er relativt ferskt som verdensarvområde. Få av bygningene innenfor dette området ble gitt særlig oppmerksomhet inntil de fikk stempelet Outstanding Universal Value av UNESCO.

Fredning er ofte ikke heller den mest hensiktsmessige formen for vern. Store bygningsmiljøer kan bare bevares med en løsere form for vern, slik som trebyen Trondheim eller murbyen Oslo. Begge eksemplene er viktige nasjonale monumenter. Fredning slik den har blitt praktisert

*Utværet Lånan, Vega kommune.
Fra dagliglivets ubeskyttede
kulturminner til verdensarv på kort tid.
Foto: Einar Engen, Kulturminnefondet*

Husmannsplassen Hesthagen i Ullensaker kommune. Gårdene i området hadde oftest 2-4 husmannsplasser hver, kun noen svært få står enda. Et kulturminne som representerer ca. halvparten av bygdas befolkning gjennom en periode på 300 år. Kun en endret bruk av virkemidler i kulturminnevernet kan sikre at neste generasjon får oppleve slike steder. Foto: Ola H Fjeldheim, Ullensaker kommune.

frem til nå, er imidlertid lite egnet til å fremme bevaring av helheten samtidig som byene er levende.

Det har vært gjort mange forsøk på å sette en enkel merkelapp på de kulturminnene som ikke er fredet. Lokale kulturminner er et begrep som brukes. Uansett kan vi slå fast at denne massen av bygninger og anlegg utgjør en stor kilde til kunnskap og til opplevelser. De er representative, de har stor miljøbetydning, og representerer et mangfold som går langt utover det som til nå er fredet.

Hvordan bidra til bevaring?

I 2000¹⁷ ble det satt som nasjonalt resultatmål at:

Det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres, og skal innen år 2008 ikke overstige 0,5 prosent årlig.

I «Leve med kulturminner»¹⁸, blir dette målet gjen tatt, mens tidshorizonten endret til 2020¹⁹. For landet som helhet pendler dette tallet rundt 1%, med andre ord er tapet av kulturminner dobbelt så høyt som vedtatt av Stortinget. Kulturminner som ikke er fredet står for nær 100% av dette. Undersøkelser tyder på at tapet øker²⁰. Hvis vi skal ta resultatmålet på alvor betyr dette at vi må arbeide for at flere av kulturminnene blir ivaretatt, slik at de ikke ødelegges eller forsvinner. Vi må forutsette at det offentlige har et visst ansvar for å bidra til dette.

I de ovenstående avsnittene er de juridiske virkemidlene gjort rede for. Vi kan greit oppsummere det til at det ikke er ønskelig eller mulig å frede de mengder av kulturminner som vi snakker om. Det er også slik at de fleste kommuner pr i dag ikke er rustet til å innfri målsettingen over, verken økonomisk, juridisk eller kompetansemessig. Bortsett fra den belastning et dårlig omdømme kan gi, finnes det ingen andre virkemidler

som kan presse motvillige eiere til bevaring eller kulturminnevennlig forvaltning.

Dersom det ikke finnes effektiv pisk, står en igjen med gulrøttene. På samme måte som med miljøvernet er det viktig å påvirke folks holdninger. Her har vi også samme erfaring som miljøfeltet: holdningsskapende arbeid og kunnskapsspredning har en funksjon på lang sikt, men i liten grad på kort.

Det eneste virkelig effektive midlet for å fremme bevaring er dermed et økonomisk bidrag til istandsetting. Økonomiske virkemidler finnes, men de fleste er vanskelig tilgjengelig for private eiere av hus som ikke er fredet. Loven åpner for at det kan gis fritak for eiendomsskatt på fredete og verneverdige bygninger. Ordningen er lite i bruk, har liten praktisk betydning, og fremmer ikke direkte noen innsats verken med vedlikehold eller istandsetting. Fylkeskommunene råder også over en mindre pengesum hvert år som gis som tilskudd til istandsettinger. Sammen med landbrukets SMIL-midler har disse midlene hatt noe virkning, men er av mindre betydning i den store sammenhengen.

I de fem årene Norsk Kulturminnefond har eksistert, har midlene gradvis økt. Bevisstheten rundt fondets eksistens og mulighetene det gir har også økt. Fondets midler er både knyttet opp mot et krav om egeninnsats, og mot et krav om utførelse i tråd med antikvariske prinsipper. Mot slutten av denne femårsperioden har fondet blitt den viktigste bidragsyteren til å fremme istandsetting av kulturminner som ikke er omfattet av fredning. Det er nettopp for disse prosjektene fondet har sin styrke. Midlene utløser aktivitet og privat finansiering samtidig som forutsetningene som følger pengene bidrar til at kulturminneverdier reddes.

Veien videre?

Betydningen av ordet «kultur» i begrepet kulturminnevern blir tydelig når en ser på fagets utvikling siden 1844. Fra monumenter til dagliglivets kulturminner, fra det særegne til det representative, fra enkeltobjekter til sammenhenger og miljøer, fra konservering til «vern gjennom bruk», fra ekspertstyrt til allemanns kulturminnevern.

Vi har et mål om å redusere tapet av kulturminner. Uten en utvikling av virkemidlene som brukes av kulturminneforvaltningen, kan ikke dette målet nås. I praksis har vi nå en *monumentforvaltning*, hvor det er de få enestående historiske monumentene som tas vare på. Den franske arkitekten Le Corbusier forslo i sin Plan Voisin fra 1925 å rive store deler av sentrale Paris, for å bygge nye høyhus²¹. Mellom høyhusene skulle noen få

monumenter få stå igjen. Prinsipielt sett forvaltes kulturminnene i Norge etter samme mønster. Dette mønsteret ble etablert med Bygningsfredningsloven i 1920, og dominerer fortsatt.

Kulturminnelovens definisjon innebærer at vi ikke lenger skal ha et kulturminnevern som kun handler om å ta vare på monumentene, men at vi skal søke å bevare kulturminner som er dagligdagse og har betydning for folk flest. Lovens utgangspunkt legger opp til et mer tidsmessig vern. Et vern i tråd med mer moderne verneideologi²².

I Norge er det en stor interesse for historie og for bygningsvern. Mange eiere ønsker å ta vare på sine kulturminner. Kunnskap om hvilke virkemidler som fungerer, og om hvordan de fungerer, er avgjørende for at vi skal kunne ta vare på flere av de kulturminnene som ikke er fredet ved lov. Dette må til for at vi skal kunne løfte kulturminnevernet inn i det 21. århundre. Dette må til skal vi kunne bevare flere av dagliglivets kulturminner.

Kombinert bryggerhus og drengestue på gården Fladby store i Ullensaker kommune. Bryggerhuset er endret til garasje på 1960-tallet. Bygningen er en av meget få bygget av soltørket leire på 1870-tallet. En istandsetting av bygningen vil knapt være mulig uten tilskudd fra det offentlige.

Foto: Ola H Fjeldheim, Ullensaker kommune.

Litteratur

- Anderssen, Jan: *Fredete anlegg på Sør- og østlandet. Deres omgivelser og plassering i landskapet*. Artikkel i Fortidsminneforeningens årbok 1989.
- Eriksen, Anne: *Topografenes verden Fornminner og fortidsforståelse*. PAX forlag 2007
- Godal, Jon Bojer: *Material og styrke i trehus*. Artikkel i Fortidsminneforeningens årbok 2008.
- Hage, Ingebjørg: *Freda anlegg i Nord-Norge*. Artikkel i Fortidsminneforeningens årbok 1989.
- Holme, Jørn. *Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse. Bind 1 og 2. Økokrim 2001*
- Lidèn, Hans-Emil: *Fra antikviteten til kulturminne. Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Universitetsforlaget 1991.
- Myklebust, Dag: *Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring. Historien 1844-1944*. Årbok 1993.
- Watkin, David: *A History of Western Architecture*. Laurence King, 2000

Noter

- 1 Anne Eriksens bok gir et godt innblikk i disse tidlige beskrivelsene av det vi i dag kaller kulturminner.
- 2 Lidèn, s 61
- 3 Myklebust (-93), s 162. Mellbye representerte Bondepartiet, Olsen Høire.
- 4 Kunsthistoriker og forfatter av «Slegten av 1814», om norsk embetsmannskultur. Boken kom i 1911, mange av gårdene han beskriver havnet på fredningslisten mellom 1923 og 1939..
- 5 Begge tidligere elever på den kongelige tegneskolen sammen med Poulsson. Som deltakere på en eller flere av ekskursjonene i regi av H.M.Schirmer kjente de dermed gårdene i Gudbrandsdalen godt.
- 6 Lysaker ble i årene rundt 1900 møteplassen for en rekke intellektuelle og kunstnere. Miljøet ble toneangivende innenfor kunst, politikk og samfunnsliv i denne perioden.
- 7 Se f.eks Andersen eller Hage
- 8 Lidèn, s 91
- 9 §2
- 10 For en diskusjon av dette, se Holme, bind 2, s 30
- 11 Sametinget har ansvar for forvaltningen av samiske kulturminner.
- 12 Dersom det søkes riving eller betydelig endring av bygninger bygget før 1850 skal fylkeskommunen kontaktes. I praksis har de imidlertid ikke andre muligheter for å hindre riving enn å dra ut tiden eller å gå til midlertidig fredning. Dette gjøres sjelden i konfliktsaker.
- 13 Striden rundt trehusbebyggelsen i Levanger gir et godt bilde på dette. Kommunen vil tillate riving, mens Riksantikvaren går til fredning. Kommunenes svakhet kommer særlig godt til syne der hvor helheten i kulturmiljøer står på spill. Utsagnet «Vi kan ikke verne alt» har alle forståelse for. Sett fra Levanger kommunes ståsted vil trehusene være «alt», men sett med større briller vil de være *et* viktig helhetlig miljø.
- 14 Hentet fra nettstedet «Miljøstatus i Norge»
- 15 Godal, s 92
- 16 Dette ble innført i loven i 1965.
- 17 Stortingsmelding nr 8 (1999-2000): *Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand*

- 18 Stortingsmelding nr 16 (2004-2005)
- 19 For øvrig det samme årstallet som USA har satt som mål å igjen lande på månen, og som Al-Quaida har sett seg ut som året de skal oppnå verdensherredømme.
- 20 Tallene fremkommer i «Miljøstatus i Norge Bygningsarven».
- 21 Watkin, s 611
- 22 Her bruker jeg ordet «moderne» slik som det oftest forekommer i dagligtale, som «noe for vår tid».

Om forfatteren: Ola H Fjeldheim er kulturminnevernkonsulent i Ullensaker kommune, Akershus.